

ČO JE MORÁLNE?

ZUZANA PALOVIČOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

PALOVIČOVÁ, Z.: What is Moral?

FILOZOFIA 52, 1997, No 5, p. 279

The problem of the moral is one of the most important problems in the theory of ethics. Its resolution depends on the moral goals proposed by the respective conceptions. The paper discusses various conceptions of the moral embodied in various ethical theories. In the author's view both utilitarian and deontological conceptions in their pure and radical forms should be dismissed. The author (she) shows, how the utilitarian ethics intertwines with the deontological one, giving rise to the ethics of duty, justified by man's strive for survival. In this ethics both the notion of duty and the idea of goal are modified.

Každý z nás žije v určitom spoločenstve, v spoločnosti, zapája sa do sociálnych väzieb. Naše činy sú často hodnotené slovami "ten koná morálne, ten nemorálne". Naše konanie teda nie je také slobodné, ako sa na prvý pohľad zdá. Je limitované kultúrou svojej krajiny, ktorá má svoje pravidlá, zvyky, zákony, morálne normy. Od každého z nás sa očakáva, že sa bude správať korektne, morálne. Otázkou zostáva, aké rozhodnutia si určité situácie vyžadujú odo mňa či od istej skupiny, aby zodpovedali konaniu v danej situácii, aby sme ich mohli považovať za žiaduce, správne, dobré, morálne. Existujú nejaké abstraktné pravidlá, vzory, prikázania, povinnosti, ktoré usmerňujú náš život, alebo sa musí každý sám v konkrétnej situácii rozhodnúť, čo je morálne a čo nemorálne?¹ Je tu závažný teoretický problém. Čo stojí v základoch mravného konania?

1. Utilitaristická či deontologická etika? Z dejín etiky sa zdá, akoby základom etiky bol pojem cieľa a s tým spojený pojem dobra a blaha. Akoby sa všeobecné princípy a normy morálky zakladali na cieľoch, ktoré vo všeobecnosti človek sleduje. Akosi intuitívne sa predpokladá, že racionálny človek sa vždy snaží dosiahnuť maximum niečoho a v prípade morálky sa musí snažiť maximalizovať dobro. Napokon väčšinu

¹ Otázkou, ako by sa mal človek správať, čiže tým, čo má byť, nie tým, čo je, sa zaoberá normatívna etika. Normatívna etika vytyčuje základné mravné princípy alebo určité ciele konania. Podľa toho ako odpovedá na otázku pôvodu a poznania normatívneho ako motívu mravného jednania, čo a na základe čoho hodnotíme ako morálne, resp. nemorálne, vznikajú rôzne podoby normatívnej etiky - etiku noriem či princípov (v rámci etiky princípov A. Rich potom rozlišuje etiku utilitaristického typu a deontologickú etiku), kazuistickú etiku, situačnú etiku a etiku zodpovednosti ([8], 20-38). Podľa noetických záujmov rozlišuje Rich *tri bádateľské smery v etike* - okrem normatívnej etiky je to deskriptívna etika a metaetika. *Deskriptívna etika* analyzuje a opisuje mravné správanie v rôznych kultúrnych podobách, analyzuje mravy a zvyky rôznych národov či zvierat. *Metaetika* sa zaoberá filozofickým objasňovaním predpokladov etických súdov. Metaetika nemá za cieľ vytyčovať základné mravné princípy alebo určité ciele konania, jej cieľom je rozbor etických pojmov a výrokov vzhľadom na ich logickú štruktúru. Osvetľuje sémantický význam základných mravných pojmov, akými sú "mať povinnosť", "dobry", "spravodlivý" atď.

tradičných koncepcií etiky možno charakterizovať ako účelovo zamerané na dobro - blaho. V gréckom svete to bola blaženosť, v stredovekom dosiahnutie posledného cieľa. Aj v novovekej etike dobro existovalo ako cieľ dejín alebo naplnenie individuálneho zmyslu života. Naproti tomu Kant, hoci pripúšťa, že jedným z najdôležitejších určení ľudskej vôle je jej cieľavedomosť, smerovanie k určitému výsledku vystupujúcemu pred človekom ako dobro, nepokladá cieľ za určujúci pre morálne konanie. Podľa Kanta, ktorý je iniciátorom etiky povinnosti, morálne je to, čo sa robí z povinnosti. Ako upozorňuje ďalej, pojem morálnej povinnosti vzniká práve preto, že spontánne sklony ľudí nevedú vždy k žiaducim a dobrým činom. Keby napríklad ľudia nikdy nehovorili nepravdu, potom by sme napríklad hovorenie pravdy nepokladali za našu povinnosť.

Problém nastolený Kantom sa ťahne celými dejinami etiky a je reálny dodnes. Podstata stáročného sporu v dejinách etiky spočíva teda v otázke: Čo je mravné? - podriaďiť sa žiaducemu, alebo sa spontánne usilovať o dosiahnutie cieľa, ktorý ako dobro vzniká v predstavách ľudí. Ktorá kategória - žiaduce alebo cieľ (dobro) je teda v morálnom vedomí základná? V dejinách etiky sa v priebehu diskusií a sporov o tomto probléme sformovali dve hlavné tendencie - *teleologická* (od gréckeho slova telos - cieľ) a *deontologická* (z gréckeho slova deon,ontos - povinnosť).²

Teleologické etické koncepcie vychádzajú z predpokladu, že mravné posudzovanie nejakého činu alebo konania závisí od toho, čo toto konanie spôsobuje. Mravné hodnotenie prebieha výlučne na základe následkov, konzekvencií, účinkov, ktoré možno od konania očakávať. Neexistuje teda žiadne konanie, ktoré by bolo samo osebe mravne správne či mravne nesprávne na základe určitých imanentných vlastností a nezávisle od následkov. Najznámejšou teleologickou teóriou, ktorá dlho ovládala našu filozofickú tradíciu a ovláda ju dodnes, je utilitarizmus.³ V klasickom utilitarizme je konanie mravne správne vtedy, keď sú jeho následky optimálne pre šťastie všetkých, ktorých sa dotýka. Nejde teda len o šťastie samotného konajúceho, ale o šťastie všetkých, ktorí sú týmto konaním a rozhodovaním nejakým spôsobom zasiahnutí. Podľa Sidgwicka, jedného z najsystematickejších klasických utilitaristov, "máme v každom jednotlivom prípade porovnávať všetky radosti a strasti, ktoré možno predvídať ako pravdepodobné

² A. Rich dnes oba tieto typy etiky začleňuje pod etiku princípov či noriem. Pod etikou noriem rozumie taký prístup v etike, ktorý to, čo je normatívne, zdôvodňuje určitými absolútnymi platnými mravnými normami: buď princípom všeobecného prospechu (etiky utilitaristického typu) alebo povinnosťou (deontologické etiky) ([8], 27-28).

³ Za počiatok utilitarizmu môžeme považovať Shaftesburyho prácu *An Inquiry Concerning Virtue and Merit* (1711) a Hutchesonovu prácu *An Inquiry Concerning Moral Good and Evil*. Ku klasickému utilitarizmu patria práce D. Huma *A Treatise of Human Nature* (1739) a *An Inquiry Concerning the Principles of Morals* (1751), *Theory of Moral Sentiments* (1759) Adama Smitha, *The Principles of Morals and Legislation* (1789) J. Benthamu, *Utilitarianism* (1863) J. S. Millu a *Methods of Ethics* (1875) H. Sidgwicka. V prvej polovici nášho storočia bol utilitarizmus veľmi kritizovaný. Rozsiahlu kritiku utilitarizmu podal J. Rawls v svojej práci *Teória spravodlivosti*. (1971) Zároveň vznikol aj celý rad pokusov o jeho obnovenie a rozpracovanie. Diskusie sú stále aktuálne. Dnes sa vedú diskusie medzi predstaviteľmi "krajného" a "umierneného" utilitarizmu o otázke, či je v morálke účelný jednotlivý čin alebo všeobecné pravidlo (J. Mabbott, J. Smart, H. McClosky, R. B. Brandt, J. Harrison, J. Rols, M. Singer) [2].

výsledky rôznych alternatív správania prichádzajúcich do úvahy, a prijať tú, ktorá podľa nás bude viesť k najväčšiemu úžitku vôbec" ([1], 34).

V utilitarizme sú základné princípy, ktoré koordinujú činnosť ľudí v spoločnosti, vlastne extenziou princípu výberu vzťahujúceho sa na jedného človeka na celú spoločnosť. Čo je dobré pre jednotlivca, je dobré aj pre spoločnosť. Prečo by sa teda nejaká spoločnosť nemala správať tak ako skupina ľudí a považovať to, čo je pre jedného človeka dobré a rozumné, za dobré a rozumné aj pre spoločnosť? Tak ako jednotlivec má principiálne rozvíjať, pokiaľ je to možné, svoj individuálny prospech, svoj vlastný súbor potrieb, aj spoločnosť má podobne, pokiaľ je to možné, realizovať v čo najväčšom rozsahu súbor potrieb, ktoré vznikli z potrieb jej členov. Spoločnosť je správne usporiadaná vtedy, ak jej hlavné inštitúcie zaručujú najvyššiu mieru uspokojenia pre celok. Na otázku, ktoré sú to záujmy a potreby, odpovedá utilitarizmus veľmi tolerantne. Ide o "čo najväčšie šťastie čo najväčšieho počtu ľudí" ([2], 38), čiže o sociálny prospech všetkých členov spoločnosti. Kritériom posudzovania nejakého konania je čo možno najväčšia suma sociálneho úžitku, eventuálne najväčší priemerný úžitok. Utilitarizmus interpretuje dobro a to, čo je správne, v zmysle sociálneho kalkulu užitočnosti, v ktorom má byť dobro ako sociálna suma úžitku alebo ako priemerný úžitok maximalizované. Máme konať a svoje konanie riadiť tak, aby jeho následky či pravidlá boli optimálne pre blaho všetkých zúčastnených. Utilitaristicky orientovaná podnikateľská etika bude hodnotiť ako mravne dobré všetky opatrenia, ktoré stupňujú rast hospodárstva či eventuálne zvyšujú sumu úžitku. Pritom je jasné, že takýto spôsob argumentácie neberie do úvahy problémy spravodlivého rozdeľovania. Nezáleží na tom, ako je suma uspokojenia rozdelená medzi jednotlivcov. Správne rozdelenie vedie k maximálnemu uspokojeniu. Spoločnosť musí svoje statky - právo, povinnosti, šance, privilégiá, rôzne formy bohatstva - rozdeľovať tak, aby sa, pokiaľ je to možné, dosiahlo toto maximum. Neprihádzajú do úvahy žiadne rozdiely, treba dávať prednosť rovnomernému rozdeľovaniu.

Utilitaristický princíp užitočnosti pripúšťa, aby porušenie alebo obmedzenie slobody niekoľkých osôb bolo ospravedlnené väčším dobrom mnohých iných⁴. V rámci tejto sociálnej pragmatiky dobrý cieľ, to znamená optimalizácia sumy úžitku posväcuje i prostriedky. Prostriedky sú eticky bezvýznamné. Kalkul užitočnosti ako kritérium mravného konania môže niekedy viesť k ospravedlneniu istých morálnych požiadaviek, ktoré sa nám bezprostredne javia ako amorálne. Možno si napríklad predstaviť, že sociálny produkt národa je najvyšší vtedy, ak sa pripustí, aby určitá menšina žila v stave extrémnej nedostatkovosti. Bez princípu spravodlivosti môžeme legitimizovať otroctvo, diktatúru, rasizmus atď., ak prispievajú k maximalizácii sumy úžitku.

Utilitaristi nepovažujú princíp spravodlivosti za prvotný princíp morálky. Považujú ho len za spoločensky užitočný kalkul. Utilitarista uznáva, že jeho koncepcia je v rozpore s princípmi spravodlivosti, ale tvrdí, že v podmienkach civilizovanej spoločnosti je veľmi užitočné riadiť sa princípmi spravodlivosti a ich porušovanie pripúšťať len za výnimočných okolností. Zdôvodňuje to tým, že dlhodobu nespravodlivosť, resp. nepoctivú (unfair) pravidlá majú často nepriaznivé následky. Porušovanie práva môže

⁴ Práve na tento kritický moment utilitarizmu upozorňuje J. Rawls v svojej práci [9].

viest' k právnej neistote, ktorá je v konečnom dôsledku škodlivá pre celý stav spoločnosti. Útlak a obmedzovanie slobody vyvoláva odpor, nepokoje, až revolučné hnutie. Zvýhodňovanie niektorých skupín obyvateľstva zvyšuje kriminalitu a vytvára sociálne napätie. Preto treba predvídať všetky možné následky konania a rozhodovania. Treba teda brať do úvahy i konzekvencie pre sociálny život. V konečnom dôsledku musím konať tak, aby som nepoškodzoval iného, pretože nakoniec poškodím sám seba. Túto fundamentálnu myšlienku racionálneho rozhodovania zdôrazňuje Peter Singer, súčasný austrálsky etik, vo svojej koncepcii tzv. preferenčného utilitarizmu, keď sa pokúša doplniť koncepciu utilitarizmu princípom slušnosti (fairness), eventuálne rovnosti. K utilitaristickému princípu užitočnosti pripája "princíp rovnakého posudzovania záujmov", ktorý funguje ako princíp rovnosti, korektnosti, eventuálne spravodlivosti ([3], 14-48). Podstata tohto princípu spočíva v tom, že pri rozhodovaní o alternatívach konania prikladám rovnakú váhu záujmom všetkých, ktorých sa moje konanie dotýka. Záujem je záujem, nech je to záujem kohokoľvek ([3], 32). Podľa Singera nemôžeme posudzovať konanie len podľa jeho tendencie maximalizovať slasť, ale aj podľa stupňa jeho zhodnosti s preferenciami tých, ktorých sa toto konanie alebo jeho následky dotýkajú. Nesprávne konanie je potom také, ktoré stojí v ceste preferenciám nejakého iného človeka, pričom táto preferencia nie je vyrovnaná preferenciami iných ([3], 112).

Teória utilitarizmu vyzerá veľmi lákavo, pretože intuitívne predpokladá, že prirodzenou túžbou človeka, a teda aj spoločnosti je maximalizovať dobro, čo v konečnom dôsledku znamená, že čím bohatšia bude spoločnosť, tým sa aj chudobnejší budú mať lepšie. Podľa súčasného nemeckého etika A. Anzenbachera má utilitarizmus v zdôvodňovaní mravných noriem dôležitú úlohu aj dnes napriek tomu, že mu jeho kritici vyčítajú nadradovanie rastu spoločenského blaha nad princíp spravodlivosti. A. Anzenbacher tvrdí, že v mnohých praktických otázkach ide o usporiadanie materiálu, ktorý možno čiastočne spracovať tak, aby sa priamo a výslovne nedotýkal otázok spravodlivosti. Existuje napríklad mnoho otázok ekologickej etiky, etiky technológie a hospodárstva, pri ktorých na ich analýzu stačí utilitaristický kalkul užitočnosti, pretože v nich nejde priamo o spravodlivú distribúciu alebo o problematické vzťahy účelu a prostriedku. To znamená, že často stačí, aby sme sa zhodli na tom, ktorý spôsob konania prinesie zúčastneným subjektom najväčšiu sumu úžitku alebo najvyšší priamy úžitok. Napríklad model sociálneho trhového hospodárstva počíta s určitou deľbou práce medzi hospodárstvom a politikou. Politika stanovuje pre ekonómiu rámcový sociálny poriadok a snaží sa riešiť otázky sociálne spravodlivého rozdeľovania. Naproti tomu hospodárstvo ako tržné hospodárstvo má v tomto sociálne upravenom rámci voľný priestor. Politika zbavuje hospodárstvo mnohých problémov distributívnej spravodlivosti. Na základe toho môže potom hospodárstvo mnoho problémov vyžadujúcich si normy analyzovať iba na základe utilitaristickej argumentácie. Typický utilitaristický cieľ, v ktorom otázky rozdeľovania nie sú prioritné, predstavuje napríklad rast hospodárstva či sociálneho produktu. Ak môže hospodárstvo vychádzať z predpokladu, že problémy sociálnej distribúcie rieši politika, môže čisto utilitaristicky uvažovať o tom, aké opatrenia na podporu rastu možno realizovať ([1], 122).

Aj dnešný všeobecne používaný termín morálky v publicistike, najmä pokiaľ sa týka oblasti podnikania, ochrany životného prostredia, kultúry v politike poukazuje na

dost' blízke paralely s filozofickými interpretáciami pojmu morálky a morálneho v utilitaristických koncepciách. Morálka sa interpretuje ako schopnosť rozumne si usporiadať svoj život, ako rozumný program konania, ďalej ako spôsob vzájomného zladovania a zmierovania bezprostredných záujmov, protikladných alebo konkurujúcich si túžob.

V každodennom živote sa však často dostávame do situácie, kedy považujeme za nutné vykonať určitý čin, podľa nás morálny, a to napriek tomu, že naše konanie nie je v daných podmienkach najúčelnejšie, ba dokonca je už vopred odsúdené na neúspech. Na ilustráciu uvedieme nasledujúci príklad. Cestujeme na dôležité obchodné rokovanie. Cestou vidíme topiace sa dieťa. Zastaneme a pomôžeme mu. Čo nás núti k takémuto konaniu? Mravnosť teda nemožno redukovať na rozvážnosť, resp. praktickú vypočítavosť. V žiadnom prípade nepostupujeme podľa princípu maximálnej rezultatívnosti a efektívnosti. Veľmi často sa stáva, že naše bezprostredné chápanie mravného je v protiklade s uvažovaním v intenciách čistej účelnosti. Stúpenci deontologických koncepcií⁵, ktorí tvrdia, že mravná determinácia konania je zásadne iná než materiálna, majú pravdu. Podľa Kanta morálne je to, čo je vykonané z povinnosti. Morálna povinnosť má charakter motivácie a determinácie správania človeka. Na čom sa zakladá mravná povinnosť? Podľa deontológov morálna povinnosť nemá nijaké empirické či sociálnopraktické základy, má bezpodmienečnú povahu. Povinnosť je nutný spôsob konania. Obsah povinnosti je stanovený pravidlami, príkazmi, ktoré sú formulované buď ako konkrétne katalógy imperatívneho charakteru, ako napríklad desatoro božích prikázaní, alebo, ako je to u Kanta, sú to iba pravidlá správania ako abstraktný princíp, na základe ktorého sa posudzuje správne správanie. Mravnosť je dobrovoľné podriadenie sa človeka povinnosti. Morálne správanie človeka neočakáva odmenu, človek si plní povinnosť bez ohľadu na nádeje a následky, ktoré z takýchto činov vyplývajú ([4], 60-69). Maxima typu "Nesmieš klamať" je teda záväzná, i keď niekedy môžeme napríklad malým klamstvom zabrániť nežiaducim následkom. Podľa deontologickej etiky nemôžeme z konkrétnej situácie získať žiadne argumenty na ospravedlnenie noriem správania.

Etické normy majú tak charakter principiálnych zákonov, ktoré síce môžeme s previnením prestúpiť, ich platnosť však nemôžeme nikdy zrušiť, pretože ich platnosť je nepochybne bez ohľadu na to, či ich dodržiavame alebo nie. Napríklad norma pravdivosti: existuje, je nesporne platná bez ohľadu na to, že sa porušuje.

Etické koncepcie, ktoré pokladajú za základnú kategóriu morálky povinnosť, už tým zdôrazňujú záväzný a donucovací charakter morálnych požiadaviek. Ich záväznosť však vôbec neznamená, že človek koná morálne. Človek sa môže podriaďovať požiadavkám napríklad zo strachu pred všeobecným rozhorčením alebo preto, že nechce stratiť priazeň okolia. To ešte neznamená, že koná morálne. V súvislosti

⁵ Za iniciátora deontologizmu v etike považujeme E. Kanta s jeho etikou povinnosti. K ďalším predstaviteľom deontologizmu patria napr. W. D. Ross: *The Right and the Good*. Oxford 1930; E. F. Carritt: *Ethical and Political Thinking*. Oxford 1947; C. D. Broad: *Five Types of Ethical Theory*. London 1967 a H. A. Prichard a jeho práca *Moral Obligation, Duty and Interest*. Oxford 1968 (bližšie pozri "Ethic". In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, zv. 2, Basel 1972, s. 778 -790).

s deontologickým chápaním povinnosti vzniká ešte ďalší závažný teoretický a praktický problém. Väčšina ľudí bez váhania uzná ako mravný princíp povinnosť pomáhať ľuďom v situácii núdze (napríklad dopravná nehoda, topiace sa dieťa a pod.). Ak však ide o špeciálnu situáciu núdze - napríklad nezamestnanosť, drogovú závislosť, potreba starostlivosti o chorých na AIDS, núdza uprchlíkov, pomoc hladujúcim, atď., aké pravidlá konania sú tu mravne prikázané, aby sa v takýchto konkrétnych situáciách presadil mravný obsah princípů?

Bezpodmienečnosť etickej požiadavky totiž zriedka zodpovedá bežnej konkrétnej situácii a v zložitých životných situáciách nás vedie do bežných dilematických situácií. Veľmi často sa uvádza známy príklad morálnej dilemy v praxi lekárov. Morálny príkaz "Nezabíjaj!" má absolútnu platnosť. Zakazuje zabíjať. Ale nehovorí nič o riešení dilematických situácií. Napríklad nenarodené dieťa a ohrozený život matky. Na záchranu života matky je nutná operácia, pri ktorej dieťa s veľkou pravdepodobnosťou zomrie. V každom prípade bude lekár zabíjať. Keby sa chcel situácii vyhnúť tým, že by nekonal vôbec, potom by pravdepodobne zabil obidva životy. Také a podobné medzné prípady sa vyskytujú stále. Tieto situácie poukazujú na istý podstatný moment v morálnom rozhodovaní - na to, že oprávnenosť morálnej požiadavky musíme odlišovať od podmienok jej realizovateľnosti v konkrétnom prípade.

2. Etika zodpovednosti. V etike, ktorá si je vedomá rozmeru bezpodmienečného v oblasti povinnosti, nemôžeme v skutočnom živote nikdy odhliadať od konkrétnych situácií. Praktické situácie, ktoré vznikajú v živote, nie sú vždy jednoznačné, samozrejme a racionálne vypočítateľné. Nie vždy je jasné, ako treba konať a či sú vôbec potrebné určité činy. Dnes sa zdá, že v etických diskusiách o tom, čo je morálne, sa výrazne preferuje etika zodpovednosti⁶. Existujú obecné normy, ale treba ich uplatniť v konkrétnych situáciách na konkrétne problémy, zvážiť konkrétnu situáciu a zodpovedne sa rozhodnúť vzhľadom na predvídateľné následky nášho konania. Zodpovedné konanie by malo vždy presadzovať to, čo je lepšie a spravodlivejšie.

V každodenných situáciách sme však často postavení pred problém, ako sa zodpovedne rozhodnúť v dilematických situáciách. Určité konanie môže mať dvojaký účinok - dobrý aj zlý. Napríklad riaditeľ závodu stojí pred rozhodnutím, či má bez čistenia vypúšťať do rieky toxickú odpadovú vodu. Environmentálna etika poskytuje obecnú normu: človek by nemal poškodzovať životné prostredie. Riaditeľ stojí pred morálnou dilemou: má chrániť ekonomické záujmy podniku (schopnosť konkurencie, zabezpečenie pracovných síl, výhľad na zisk), a teda aj sociálne istoty zamestnancov proti ekologickým záujmom (ochrana životného prostredia). Je nútený hľadať kritériá zodpovedného stanovenia priorít - má chrániť životné prostredie aj za cenu ohrozenia sociálnej situácie v podniku? Jeho rozhodovanie sa musí konkretizovať poznaním konkrétnych faktov a okolností - aké toxické sú odpadové vody? Koľko by sa ušetrilo na výdavkoch? V tejto súvislosti je namieste otázka: Za akých podmienok môžem pripustiť nechcené (zlé) následky, aby som dosiahol žiaduci výsledok? Platí pravidlo,

⁶ Za jej iniciátora sa považuje M. Weber a jeho práca *Politika ako povolanie* (slov. preklad 1971).

že v prípade nutného rozhodnutia mám voliť menšie zlo? Posúdenie, či nejaké konanie je, alebo nie je morálne správne, by malo prebiehať vždy ako aplikácia toho, čo by malo platiť ako mravná norma, s prihliadnutím na konkrétnu situáciu.

Stúpenci etiky zodpovednosti sa usilujú o zdokonaľovanie etickej kvality rozhodovania a konania na rôznych úrovniach. Nejde tu už len o osobnú zodpovednosť jednotlivca. Obvykle sa definujú tieto kvalitatívne odlišné úrovne: individuálna zodpovednosť, spoločenská zodpovednosť a globálna zodpovednosť. Jednotlivé úrovne nemožno navzájom zamieňať ani nijako redukovať [10]. Ústrednou myšlienkou je, aby si človek uvedomil väzby medzi rozhodnutím, konaním a zodpovednosťou, a to čo najkonkrétnejšie. Otázkou je, čo a na ktorej úrovni treba urobiť. Jednotlivec nemôže presúvať svoju zodpovednosť na iného. Na úrovni individuálnej zodpovednosti sa jednotlivec musí zaoberať najskôr svojou vlastnou zodpovednosťou, až potom sa pýtať, ako sa správajú ostatní. Súčasné chápanie spoločenskej zodpovednosti najlepšie charakterizujú ciele moderného podnikania. Ako upozorňuje súčasný americký filozof, odborník v oblasti podnikateľskej etiky R. C. Solomon, podniky, ktoré sa budú chcieť presadiť v konkurenčnom prostredí, nebudú môcť stavať ako primárne ciele prežitie, rast a zisk za každú cenu, ale budú musieť venovať pozornosť sociálnym záväzkom voči všetkým, čo sú zainteresovaní na podnikaní - výrobcom, obchodníkom, zákazníkom, dodávateľom, ale aj vlastným zamestnancom a všetkým malým firmám závislým od ich firmy. Dnes sa už v etike podnikania nekladie otázka, či obchod má prevziať svoju spoločenskú zodpovednosť, ale do akej miery má dať prioritu sociálnym cieľom.⁷

V súvislosti so zmenami v globálnej ekológii sa objavuje nový moment v chápaní zodpovednosti. Možnosť života na našej planéte sa donedávna považovala za konštantný fakt. Dnes vieme, že táto možnosť sa stáva problematickou, stráca sa dôvera v nesmrteľnosť života na našej planéte. Žijeme vo svete, v ktorom možnosť ďalšej existencie života je ohrozená našim vlastným konaním a rozhodovaním. Teda nesmieme všetko, čo môžeme, a to ani vo vzťahu k prírode. Príroda už nie je len zásobárňou surovín, uvedomujeme si, že je existenčnou podmienkou ďalšej existencie života na Zemi. Žiada sa ju rešpektovať ako partnera, ktorý si vyžaduje šetrnosť, ohľaduplnosť, rozvážnosť zo strany človeka a inštitúcií. Etika zodpovednosti sa teda musí presadzovať i vo vzťahu k prírode, nejde len o zodpovednosť vo vnútri spoločnosti. Dôležitým momentom globálnej zodpovednosti je aktualizácia časových dimenzií vzťahu človeka a prírody. Vo vzťahu k prírode vystupujeme vždy ako reprezentanti budúcich generácií. Preto musíme zvažovať následky nášho konania i vo vzťahu k budúcim generáciám. Musíme sa vo vzťahu k nim správať korektne. To znamená, že nemáme morálne právo zanechať im neprijemné dôsledky dnešných našich rozhodnutí a činov len preto, že dnes je niečo pre nás užitočné, efektívne, že je to riešením našich problémov. Ako príklad takýchto nekorektných rozhodnutí voči budúcim generáciám môže slúžiť presadzovanie využívania jadrovej energie s tým, že problém likvidácie jadrového odpadu prenechávame budúcim generáciám.

⁷ Na túto skutočnosť viackrát upozorňoval slovenské firmy americký filozof, odborník v oblasti podnikateľskej etiky prof. R. Solomon na pracovnom seminári *Podnik a etika*, ktorý sa v júni 1996 uskutočnil na pôde akciovej spoločnosti SLOVNAFT.

Zodpovednosť za svoje rozhodnutie a konanie však nemôžeme povýšiť na absolútnu normu, pretože sa môže stať, že s ohľadom na požadovaný cieľ by sme mohli priznať normativitu niečomu, čo prináša alebo aspoň sľubuje úspech bez ohľadu na zvolené prostriedky. Napríklad v environmentálnej etike je konečným cieľom ochrana životného prostredia. Ak zodpovednosť za ochranu životného prostredia povýšime v environmentálnej etike na absolútnu normu, potom môžeme ospravedlniť všetky prostriedky, resp. vyhlásiť ich za etický bezvýznamné, pokiaľ vedú k dosiahnutiu očakávaného cieľa. V krajnom prípade môžeme dospieť až k ekologickému fašizmu, kedy aj radikálne zásahy voči ľudskému druhu budeme považovať za ospravedlniteľné z hľadiska ochrany životného prostredia. Môže to viesť k situácii, že ak ľudia z morálneho hľadiska isté prostriedky odsudzujú, môžu z toho vyvodiť záver o nemravnosti samých cieľov, pre ktoré treba siahnuť k amorálnym prostriedkom. Pri svojom rozhodovaní musíme prebrať zodpovednosť aj za voľbu prostriedkov.

Kto chce skutočne niest' zodpovednosť za svoje rozhodovanie, musí uznať v svojom rozhodovaní existenciu istých všeobecných noriem, ktoré sa nedajú nikdy presadiť nepodmienečne. Sú však tým, čo nás sprevádza našim praktickým životom, čo pôsobí sprostredkované ako náš vnútorný étos, ktorý chce zabrániť tomu, aby sme sa stali konformistickými, aby sme presadzovali to, čo je účelné, čo nám vyhovuje. Nestačí nám teda len etika princípov, musíme žiadať aj zodpovednosť. Na druhej strane nemôžeme etiku zodpovednosti odtrhávať od etiky princípov, pretože rovnako nevystačíme len s etikou zodpovednosti. Kto chce odhadnúť dôsledky zamýšľaného rozhodnutia alebo plánovaného konania, musí to robiť s vedomím danej situácie. Kto je pripravený niest' za svoje etické rozhodnutia zodpovednosť, bude vždy uznávať svoju závislosť od noriem utvárajúcich morálne vedomie. Nemožno teda stavať na jednej strane absolútne mravné nároky a na druhej strane len nároky relatívne. Tieto nároky vždy spolu navzájom súvisia.

3. Problém morálneho v súčasnej etike. Dnešný človek sa ocitá v špecifickej situácii - musí sa pokúsiť zladit' protirečivé úsilia jedného a toho istého činiteľa. Taký je napríklad konflikt medzi bezprostredným želaním niečoho, čo ľudia považujú za dobro, a neželateľnými následkami. Želáme si napríklad vysoký životný štandard. Snaha o jeho zabezpečenie vedie v konečnom dôsledku k ďalšiemu znižovaniu kvality životného prostredia. Potom podľa H. Rolstona, amerického predstaviteľa environmentálnej etiky, potlačenie alebo obmedzenie vlastného želania vystupuje ako povinnosť, ktorá stojí proti skutočným bezprostredným záujmom ([7], 41). Záujem vyhnúť sa nepriaznivým následkom vo forme znečisťovania životného prostredia by mohol modifikovať bezprostredné želanie. Zdá sa, akoby tu dochádzalo k vzájomnému prepojeniu deontologickej etiky s teleologickou etikou.⁸ Vzniká etika povinnosti zdôvodňovaná cez záujem človeka o prežitie.⁹ Morálna povinnosť v týchto koncepciách už nemá nepodmienečnú platnosť ako u klasických deontológov. Jej základom je cieľ, ktorého dosiahnutie má človek na zreteli pri plnení povinnosti, i keď je subjektívne motivovaný

⁸ Na podobnú situáciu v ekonomickej etike upozorňuje D. Smreková v štúdiu *Morálka, etika a aplikovaná etika*. In: *Filozofia* 1997, č. 3.

⁹ Bližšie k tomuto problému pozri Palovičová, Z.: *Problém hodnôt v environmentálnej etike*. In: *Filozofia* 1996, č. 2, s. 91-98.

dôvodmi povinnosti. Väčšina mravných princípov z environmentálnej etiky zahŕňa pravidlá konania, ktoré sú bez teleologických úvah nepoužiteľné. Ak považujeme za svoju povinnosť chrániť životné prostredie, musíme svoje konanie riadiť tak, aby v daných situáciách viedlo k čo najlepším výsledkom v tejto oblasti. Imperatívne súdy sú zdôvodňované hodnotovými súdmi, tým, že je niečo pre človeka a spoločnosť cenné, že to má svoju hodnotu. Inak povedané, imperatívy, všeobecné normy sa formulujú cez prizmu ich užitočnosti alebo škodlivosti určitého konania. Povinnosti sa formujú cez hodnotenie žiaduceho, resp. nežiaduceho konania vo vzťahu k ochrane životného prostredia. Mody povinnosti a hodnoty sú v environmentálnej etike vzájomne reverzibilné. Každý príkaz možno zdôvodniť pomocou hodnotenia a naopak hodnotenie činu možno zdôvodniť odkazom na normu. Povinnosti možno charakterizovať ako proces racionálneho premýšľania, zvažovania a voľby najúčelnejších foriem správania.

Dejiny etiky nás presvedčajú o tom, že vedľa seba môžu slobodne existovať rôzne, niekedy dokonca úplne protichodné predstavy o tom, čo je morálne konanie. Fakt, že existujú rozdielne morálne zásady, rozdielne chápania toho, čo je morálne, je veľmi starý. Zdá sa, že nemožno odhaliť univerzálne morálne princípy, ktoré by určovali, čo je správne a dobré a zároveň univerzálne platné, aplikovateľné na celé ľudstvo a zároveň prijateľné pre všetky rozumné bytosti. Dosiahnutie tohto cieľa bolo dávnym snom deontologickej i utilitaristickej morálnej teórie. Ako sme však uviedli, vo svojej vyhranenej a čistej podobe sú dnes sotva prijateľné. Neexistuje nijaké objektívne hľadisko alebo pohľad odinakiaľ, ktorý by nám ukázal, čo je správne. Nikto z nás nemá v tomto smere privilégium tvrdiť, že len on koná morálne a všetci ostatní sa hlboko mýlia. Pochopiť tento fakt znamená rešpektovať tých, ktorí žijú podľa iných morálnych princípov ako my.

LITERATÚRA

- [1] ANZENBACHER, A.: Úvod do etiky. Praha 1994.
- [2] LYONS, D.: Forms and Limits of Utilitarianism. Oxford 1965.
- [3] SINGER, P.: Practical Ethics. Cambridge 1979.
- [4] KANT, I.: Základy metafyziky mravů. Praha 1990.
- [5] WEBER, M.: Politika ako povolanie. Bratislava 1990.
- [6] SOLOMON, R. C. - HANSON, K. R.: It's Good Business. New York 1985.
- [7] ROLSTON, H.: Environmental Ethics. Duties to and Values in the Natural World. Philadelphia 1988.
- [8] RICH, A.: Etika hospodářství. Zv. I. Praha 1994.
- [9] RAWLS, J.: Teorie spravedlivosti. Praha 1995.
- [10] LUCAS, R. J.: Responsibility. Oxford 1993.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 95/5305/639.

PhDr. Zuzana Palovičová, CSc.
Filozofický ústav SAV,
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR